

Osmanlı İnanç Politikası Üzerine Bir Değerlendirme

Doç. Dr. Metin BOZKUŞ

Özet

Dini inanç ve özgürlüklerin herkes için tanınması ve kullanılması, son dönemlerde üzerinde en çok yazılıp konuşulan konuların başında gelmektedir. Özellikle, tarihte gayrimüslimlerin İslam ülkelerindeki hukuki ve sosyal statüleri, batılı araştırmacıların her zaman ilgisini çekmiştir. Bugün dünya genelinde, küreselleşmenin de etkisiyle, farklı inanç mensuplarının bir arada yaşamaları bir zorunluluk halini almıştır. Anadolu, yüzyıllarca farklı inanç ve kültürlerin barındığı, kültürel ve tarihsel zenginliklerin beşiği olmuş bir coğrafyadır. Osmanlı döneminde de 'millet' anlayışıyla pek çok inanç ve kültürü bünyesinde barındırmıştır. Türkler, Anadolu'da Müslümanlarla gayrimüslimleri bir arada, karşılıklı güven ve saygıya dayalı bir anlayışla asırlarca yönetmiştir. Osmanlı, Müslüman olmayan halkı, Müslümanlar içinde eritme politikası gütmemiştir. Onlara birtakım haklar tanıırken de bunu kendi inancının bir gereği olduğu bilinciyle yapmıştır. Selçukludan itibaren, Anadolu'da sağlanan fikir hürriyeti ve inançlara karşı gösterilen hoşgörülü yaklaşım, Müslüman Türklerin kendine güvenine, bu da güçlü bir imana ve manevi yapıya sahip olduklarına işaret etmektedir. Bu yönetimin nasıl mümkün olduğu ve bugüne nasıl ışık tuttuğu konusu bugün bizler ve tüm dünya için önem arz etmektedir. Bu makale, Osmanlı Devleti'nin altı yüz yıl gibi uzun bir süre, çok geniş bir coğrafyaya hakim olmasında ve farklı din mensuplarını barış içinde yönetmesinde önemli etkileri olan inanç politikasını ele almaktadır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, Müslümanlar, Gayrimüslimler, İnanç özgürlüğü, Osmanlı'da din, devlet ve millet anlayışı, Osmanlı'nın inançlara yaklaşımı, Azınlık hakları, Medrese ve Tekke'nin etkinliği.

Abstract

The issue of the acknowledgement and application of the religious beliefs and liberties for all take places among currently most discussed the topics. The Western scholars have always been attracted to the juridical an social statues of non-Muslims living in Muslim countries in the History. Today, it became a necessity in the World that people with different faiths live together with harmony especially because of the effect of the globalization. Anatolia has been an enriching cultural and historical centre in which different faith and cultures lived together for centuries. It involved many faith and cultures in the form of "nation" in its body in the Ottoman time. For centuries, Turks ruled Muslims and non-Muslims in an atmosphere of togetherness and mutual trust and respect. Ottoman dynasty did not attempt to assimilate non-Muslims in the melting pot of Muslims. It assigned certain rights to non-Muslims as the requirement of the faith it cherished. The atmosphere of liberty of thought and the tolerance shown to faiths since the time of Seljuks can be interpreted as an indication that Muslim Turks had strong self-confidence and an unshakable belief and spirituality. In order to shed light into today's problems, it is important for us and others to know how this regime became enable to accomplish these. This paper surveys the policy of faith by which Ottoman dynasty ruled a wide geography and different nations with various faith in peace during 6 century.

Key Words: Ottoman, Muslims, Non-Muslims, Freedom of faith, Religion in the time of Ottoman dynasty, the conception of state and nation, approach to faith by Ottomans, the rights of minorities, the effect of Muslim schools (madrasah) and Dervish lodges.

Giriş

Son yıllarda küresel düzeyde üzerinde çokça yazılıp konuşulan ve gündemin ilk sıralarında yer alan konuların başında, hiç şüphesiz dinî inanç ve özgürlüklerin herkes için tanınması ve kullanılmasıyla ilgili hususlar gelmektedir. Özellikle, tarihte gayrimüslimlerin İslam ülkelerindeki hukukî ve sosyal statüleri, batılı araştırmacıların her zaman ilgisini çekmiştir. Aslında bu ilgi yersiz de değildir. Zira hemen hiçbir yerde hakim unsur dışında kalan azınlıklara hayat hakkı tanınmamışken, aynı dönemde gayrimüslimlerin şahıs ve mal varlıkları ile dinî ve kültürel özellikleri İslam dünyasında önemli ölçüde korunmuştur. Bugün dünya genelinde, küreselleşmenin de etkisiyle, farklı inanç mensuplarının bir arada yaşamaları bir zorunluluk halini almıştır. İnsanlar, farklılıklarla beraber barış içinde yaşamının yollarını bulmak ve buna hep birlikte uymak zorundadırlar.

Türkler, Anadolu'da Müslümanlarla gayrimüslimleri bir arada, karşılıklı güven ve saygıya dayalı bir anlayışla asırlarca yönetmiştir. Özellikle Osmanlılar, Hristiyanlığın önemli merkezlerini uzun süre ellerinde tutmuş, topraklarında daima yoğun bir Hristiyan nüfus barındırmış ve bunların haklarını korumuşlardır. Bu yönetimin nasıl mümkün olduğu ve bugüne nasıl ışık tuttuğu konusu bugün bizler ve tüm dünya için önem arz etmektedir.

Bu makale, Osmanlı Devleti'nin altı yüz yıl gibi uzun bir süre, çok geniş bir coğrafyaya hakim olmasında ve farklı din mensuplarını barış içinde yönetmesinde önemli etkileri olan inanç politikasını ele almaktadır. Bu bağlamda sırayla, 'Osmanlı inanç politikasının tarihsel arka planı', 'Osmanlı'da din, devlet ve millet anlayışı', 'Osmanlı toplumunda dinî hayat' ve 'Osmanlı'nın inançlara yaklaşımı' konuları ele alınacaktır.

Osmanlı dönemi dinî hayatını ve inançlara yaklaşımını tespit için Osmanlı öncesi Anadolu'da yaşanan dinî hayatın ve inançlara yaklaşımın bilinmesi gerekir. Bir çok Müslüman Türk devletinde inançlara yaklaşımda bir paralellik gözlenmekle beraber, biz konuyu Anadolu Selçukluları ile sınırlı tuttuk. Zira Osmanlı her ne kadar üç kıtaya yayılmış olsa da, Anadolu onun doğduğu yer ve diğer bölgelere uzanan köprüsü olmuştur. Bu nedenle çalışmamızda Anadolu vurgusunu öne çıkardık.

a. Osmanlı İnanç Politikasının Tarihsel Arka Planı

Devletlerin ve medeniyetlerin kurucusu insandır. O halde, devleti kuran gücü insanın iç yapısında, kısaca kişiliğinin olduğu dinî-kültürel çevrede aramak gerekir. Osmanlı'yı kuran inanç ve kültür zeminini Selçuklu'nun son dönem Anadolu'sunda bulmak mümkündür. Zira Osmanlı, Anadolu Selçuklu coğrafyasında kurulmuştur. Osmanlı, Anadolu'da siyasal birliği, Selçuklu cami, medrese ve vakıflarının yaşatılması ve aktif işbirliği sayesinde başarmıştır. Esasen Osmanlı'yı, Selçukluyla başlayan bir medeniyet çiçeklenmesinin yeni bir açılımı olarak görmek gerekir. Zira aynı coğrafyaya, aynı insan ve kültüre dayanan bu oluşum, aynı yapının yeni bir hız ve zenginlik kazanmasıdır.¹

¹ Fuad Köprülü, *Osmanlı Devletinin Kuruluşu*, Ankara 1988, s.61; Taner Timur, *Osmanlı Kimliği*, Ankara 2000, s. 81; Nevzat Kösoğlu, *Türk Milliyetçiliği ve Osmanlı*, İstanbul 2000, s.139.

Türkler, 1015-1020 yıllarından itibaren Anadolu'ya akınlar yapmışlar ve 1071'deki Malazgirt Zaferi ile de Anadolu kapıları Türklere bütünüyle açılmıştır. Bunu takiben, Büyük Selçukluların yönlendirmesi ile Türkmen beyleri Maveraünnehir bölgesinden Anadolu'ya akın etmişlerdir. Türkler, Selçuklu'dan önce Anadolu'ya çeşitli yollardan girmiş, ancak Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslâmlaşması-bazı bölgelerde daha erken tarihlerde olmakla beraber- Selçuklular döneminde olmuştur.² Bu dönemde Türkler, Anadolu'da meydana getirdikleri eserler ile, bu topraklarda ebedi kalıcı olacaklarını belgelemiş ve geçmişi on binlerce yıl öteye uzanan Anadolu Medeniyetleri zincirine Türk-İslâm Medeniyeti halkasını eklemiştir.

Selçuklulardan önce Anadolu'da gerek etnik köken, gerekse dini inançlar bakımından farklı unsurların olduğu bilinmektedir. Selçuklular döneminde ise Anadolu'nun Konya, Kayseri ve Sivas gibi eski ve büyük şehirlerinde nüfusun çoğunluğu Müslüman Türklerden oluşmuştur. Bunun yanında buralarda Rum, Ermeni ve daha az sayıda Yahudinin de mevcudiyeti kaynaklarda ifade edilmektedir.³

Anadolu Selçukluları dönemi, gerek inanç politikası ve gerekse halkın inanç yapısı bakımından Büyük Selçuklu döneminin bir devamı sayılabilir. Büyük Selçuklular, inanç politikası açısından, bir yandan içte anarşi ve terör yoluyla İslâm dünyasını ve Abbasi Halifesini tehdit eden, Kabe'yi basarak hacıları soyup kılıçtan geçiren Fatımîlere bağlı Karmatî ve Batınîlerle silahlı mücadele ederken, diğer yandan Nizamiye medreseleri ile halkı din konusunda doğru bilgilendirmeye çalışmış, dışta ise Bizans tehlikesini savmıştır.⁴ Böylece devlet eliyle sünni düşünce desteklenmiş, hukuk devleti adına yönetim ülema ve bürokrasiye dayanmış, devlete ve kanunlara bağlılığı güçlendirmek için halk yerleşik hayata özendirilmiştir. Bu arada devlet eliyle seyyid ve şerifler korunmuş, şiî ve sünni imamların kabirleri onarılmıştır. Örneğin, Sultan Melik Şah, 1086'da Ebu Hanife'nin türbesini ziyaret etmiş, bu esnada türbenin yenilenmesini ve yanına bir medrese

² Bkz. Seyfullah Kara, *Selçuklular'ın Dini Serüveni*, İstanbul 2006, 90-94, 136-141.

³ Köprülü, *Osmanlı Devleti...*, s.57; Paul Wittek, *Osmanlı İmparatorluğunun Doğuşu*, çev., Fatmagül Berktaş, İstanbul 1995, s.32; Semiha Ayverdi, *Türk tarihinde Osmanlı Asırları*, İstanbul 1999, s. 55.

⁴ Ernest Werner, *Büyük Bir Devletin Doğuşu*, çev. O.Esen-Y. Öner, İstanbul 1986, s. 86-87; Tahir Harimi Balcıoğlu, *Türk Tarihinde Mezhep Cereyanları*, Ankara, 1939, s. 58.

inşa edilerek hanefilere tahsis edilmesini emretmiş, ardından da Hz. Ali, Hüseyin ve Musa b. Cafer'in türbelerini ziyaret etmiştir. Ayrıca Hz. Hüseyin'in Meşhedini (şehit edildiği yerdeki kabri) imar ettirmiş, buraya su getirilmesini istemiş ve sürekli gelir getirmesi için mülkler tahsis etmiştir. Kendisi mezheben Hanefi ve veziri Şafiî olan sultan, kızını ise şiî bir emirle evlendirmiştir.⁵ Kısaca, Büyük Selçuklular, inanç politikası olarak, sünniligi himaye etmenin yanında, dengeli bir politika izleyerek, diğer din ve mezheplere karşı da hoşgörülü davranmıştır. Bu dönemde halk arasında yaygın mezhep Hanefilik olmuş ve halk nazarında din alimleri, seyyid ve şerifler saygın bir yer edinmiştir. İlme ve ilim adamına verilen bu destek ve saygı sayesinde, İslam dünyasının meşhur pek çok fıkıh, kelim, tefsir ve hadis alimi bu dönemde yetişmiştir.

Anadolu Selçukluları da yönetim anlayışı bakımından Büyük Selçukluların izinde geniş ufuklu ve taassuptan uzak bir inanç siyaseti izlemiş ve farklı inanç mensuplarına karşı son derece hoşgörülü davranmıştır. Sonuçta izlenen bu siyaset, Hıristiyan, Rum ve Ermeni ahalinin Selçuklu idaresini seçmelerine vesile olmuş ve beraberinde Anadolu'da sosyal dayanışma, birlik ve bütünleşme sağlanmıştır. Bu dönemde İslâm'ın öğretilmesi ve yayılması için medreseler yapılmış ve buralarda seçkin alimler yetişmiştir. Ayrıca yolların üzerinde yolcuların ihtiyaçlarının karşılandığı zaviyeler kurulmuş, seyyidlere, şeriflere ve sufilere saygı duyulmuş ve saray kapıları onlara daima açık tutulmuştur. Fetihden hemen sonra ele geçirilen şehirlerde idari, hukuki ve dinî (kadı, imam- hatip, müezzin) kadrolar ihdas edilmiş ve özellikle 13. yüzyılda, medreselerin etkili olduğu şehirlerde sosyal hayat çok büyük bir canlılık kazanmıştır. Yönetimin resmi din anlayışı, temel bilgileri medreselerde öğretilen sünî İslamlık olmuştur. Dolayısıyla halkın çoğunluğu Sünîlik (Hanefilik) mezhebine bağlı kalarak hayatını sürdürmüştür; halka dinî bilgiler ise medreselerde, temelde bu dini bilgileri öğrenen, müderrisler, vaizler ve imamlar tarafından verilmiştir. Vezirlik dahil belli başlı devlet görevliliği medreseden yetişmiş derin bilgi sahibi kimselere verilmiştir. Bunun yanında diğer İslam ülkelerinden, özellikle Büyük Selçuklulardan üst düzey devlet görevlileri ihtiyaca bağlı olarak getirtilmiştir. Bu dönemde

⁵ Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, İstanbul 1993, s. 326-330.

şehirlerde çoğunlukla Hanefi, sonra az sayıda da başka bölgelerden gelen Şafîî ve Malikiler de yaşamıştır.⁶

Kültürlü ve iyi yetişmiş olan sultanlar, dini inançlara bağlılıkları yanında, farklılıklara karşı derin hoşgörölü olmuşlardır. Örneğin, I. Kılıçarslan, Süryanilere ve Ermenilere karşı son derece iyi davranmış; II. Kılıçarslan, Malatya Süryani Patriği ile Kitab-ı Mukaddes üzerinde sohbetler yapmış; I. Alaaddin Keykubad, Konya surlarını figürler ve heykeller ile süslemiş; II. Keyhüsrev ise tasvirli paralar bastırmıştır.⁷ Ayrıca Muhyiddin Arabî'nin (v. 638) 'Vahdeti Vucud' öğretisi ile Mevlânâ Celeleddin Rumî'nin (v. 672) güçlü kişiliği, şehirlerde manevi ve felsefi hayatı büyük ölçüde etkilemiştir. Anadolu'da şehir hayatı dışında, köylerde tarım ve hayvancılıkla uğraşan büyük bir nüfus yaşamıştır. Bunlar Türkistan'da yerleşik hayat yaşadıkları, tarım ve sanatla uğraştıkları için Anadolu'ya geldiklerinde tamamen boşaltılmış olan köylerden boş buldukları yerlere yerleşmişler ve daha önceki hayatlarındaki tarım ve sanat kültürünü Anadolu'ya taşımışlardır.⁸ Kısaca, Osmanlı öncesi Anadolu'daki toplumsal yapı bu şekilde tasvir edilebilir.

b. Osmanlı'da Din, Devlet ve Millet Anlayışı

İnançlar ve bunlara dayanan ahlakî ilke ve değerler, toplumsal yapının iskeletini oluştururlar. İnançların kaynağını ise dinler teşkil ederler. Dolayısıyla bir toplumun şekillenmesi ve kimlik kazanmasında din, temel faktörlerin başında gelir. Tarihsel süreç içinde, Türk milletinin kültürel kimlik kazanmasında dinin yeri ve önemi yüksek olmuştur. Türkler, bir açıdan İslam dinine farklı bir heyecan ve içtenlikle bağlanarak onu kimliklerinin temel direği yapmışlar, diğer açıdan İslam dünyasının maddi ve manevi

⁶ Bkz. İrene Melikof, "İlk Osmanlıların Toplumsal Kökeni", *Osmanlı Beyliği* (1300-1389), İstanbul 1997, s.149; Franz Babinger, *Anadolu'da İslamiyet*, çev. Ragıp Hulusi, İstanbul 1996, s. 14; V. Gordlevski, *Anadolu Selçuklu Devleti*, çev. Azer Yaran, Ankara 1988, s.311-313; Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadî ve İctimai Tarihi*, İstanbul 1995, II/ 39-40; Kara, a.g.e. s. 407.

⁷ Gordlevski, a.g.e., 310-314; Wittek, a.g.e., s. 47; Turan, a.g.e.,s. 323-325; İbrahim Kafesoğlu, *Selçuklular Tarihi*, İstanbul 1972, s. 153-160.

⁸ Bkz. Claude Cohen, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, çev. Yıldız Moran, İstanbul 1979, s. 190; Ayverdi, a.g.e., s. 61; Fuad Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, Ankara 1991, s.185-186; Ali Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, Ankara 1988, s.108-111; Balcıoğlu, a.g.e., s. 65; Ahmet Yaşar Ocak, *Babailer İsyanı*, Ankara 1995, s. 64-65; Köprülü, *Anadolu'da İslamiyet*, çev. Ragıp Hulusi, İstanbul 1996, s. 49.

çöküntü yaşadığı bir dönemde, İslam medeniyetinin hamiliğini üstlenmişlerdir. Öyle ki, İslamiyet Türk kültürüne rengini ve üslubunu vermekle kalmamış, Türk kimliğinin koruyucusu rolünü de oynamıştır. Zira Müslüman olmayan Türk toplulukların hemen hepsi, başka toplumlar içinde kaybolup gitmişlerken, Müslüman olan Türkler milli kimliklerini korumuşlardır.⁹ Bundan, Müslüman Türklerin idaresinde yaşayan diğer inanç mensupları da nasiplenmiş ve asimile olmadan milli kimliklerini korumuşlardır. Bu durum, Müslümanların diğer inançlara duyduğu hoşgörünün bir ifadesidir. Özellikle Osmanlı idaresine giren ülkeler, siyasi kimliklerini kaybetmişler, ancak sosyal, ekonomik ve inanç açısından özgür olarak, milli yapılarını korumuş ve buldukları yerlerde huzur ve güven içerisinde yaşamışlardır. O dönemlerde Osmanlı'nın yabancılara tanıdığı hakları, batılı Hristiyan devletler kendi halklarına tanımamışlardır. Gerçi Osmanlılar sonraları, Osmanlılığı sürdüremedikleri için, bu medenî ve insanî politikaların cezasını çekmişlerdir. Öyle ki, sonradan Osmanlı'dan kopup, Hristiyanların eline geçen yerlerde, Türkler ve Müslümanlar göçe zorlanmış ve canlarını zor kurtarmışlardır. Burada Türklerin İslam'ı anlama ve yaşama biçimlerinin de önemli etkisi olmuştur. Zira toplumların İslam'ı anlama ve yaşama biçimleri olan Müslümanlıkları, yaşadıkları coğrafyalara ve hayat şartlarına bağlı olarak farklılık arz etmiştir.

Devlet, toplumların en hayati ve en büyük teşkilatlanmasının adıdır. Zira devlet, ortak bir egemenlik altında yaşamayı, toplumsal yapıda birleşmeyi, benzeşmeyi, hareketliliği ve geçişkenliği sağlar. Milliyet ise yaşanan, paylaşılan ve hedeflenen ortak kültüre dayanır. Bu kültürü oluşturan sayısız unsur vardır. Belli bir soydan gelmek bu unsurlardan biridir. Osmanlı'da egemenlik, Kayı boyundan Osmanoğullarına aittir. Bu egemenlik tartışılmaz. Siyasi, idari ve askeri hak ve yükümlülükler Müslümanlara aittir. Devlet görevinde ve askeri işlerde ancak Müslümanlar çalışabilir. Devlet kutsal değildir. Ancak en yüksek toplumsal değerdir. Devlet yapısı, kuruluş döneminin kurumsal belirsizliğinden, daha sonraki yüzyıllarda özgül yapısına doğru evrim geçirmiştir. Devletin çöküş dönemlerinde, aydınların tek hedefi, Devlet-i Aliyye'yi yeniden ayağa kaldırmaya çalışmak olmuştur. Osmanlı topraklarında yaşayıp Müslüman olmayan ancak halifenin otoritesi ve güvencesine tabi ehli kitaba 'zımmî' denir. Bunlar teb'adır, baş

⁹ Bkz. Timur, a.g.e., s.84, 90-97; Kösoğlu, *Türk Milliyetçiliği*, s.72-75.

vergesi vermek kaydıyla, devletin güvenliği altında kendi inanç ve kültürlerini koruyarak kendi hukuklarına göre yaşarlar. Bunların dinlerine, ibadetlerine ve cemaat teşkilatlarına dokunulmaz, kendi içlerinde mezhebi ve milli aidiyetlerine bağlı olarak belli gruplar halinde teşkilatlanmaları ve sınırları belli bir idari-hukuki otonomiye sahip olmaları Osmanlı millet sisteminin özünü oluşturmuştur. 1454'den itibaren uygulanan bu sisteme göre, gruplar etnik ve dilsel farklılıklarına göre değil, dinî ve mezhebi farklılıklarına göre tanımlanmışlardır. Burada tüm Müslümanlar, başka mensubiyetleri ne olursa olsun, tek bir millet 'İslam Milleti (ümmeti)' olarak birinci sınıf bir çoğunluk sayılmışlar, gayrimüslimler ise mezheplerine göre ayrı ayrı 'milletler' olarak ele alınmış ve ikinci sınıf teb'ayı oluşturmuşlardır.¹⁰ Buna göre gruplar din veya mezheplerine göre isim almışlardır. Örneğin, Rum milleti, Yahudi milleti, Ermeni milleti vardır. Rum ve Bulgarlar eğer Ortodoks iseler Rum milletinin üyesi sayılmışlar, Katolik ve Protestan olmalarına göre de farklı milletlere ayrılmışlardır. Bunlar, 'emanetullah' sayılmış ve adalet isteme hakkına sahip olmuşlardır. Örneğin, Fatih, 'Bosna rahipleri' için çıkarttığı fermanında, onları rahatsız edecekler için Allah'ın lanetini dilemiş ve zimmilerin inancına, ibadetine karışan bir müslümanın, kendi inanç esasını ihlal ettiğini belirtmiştir. Türkler, Araplar ve Arnavütler gibi Müslümanlar ise kendilerini 'Osmanlı' olarak adlandırmıştır. Bu millet anlayışıyla, hepsi Osmanlı vatandaşı sayılan zimmiler ve Müslümanlar kendi özel hukuklarına tabi olarak yan yana yaşamışlardır. Osmanlı'daki bu millet/din anlayışı, etnik ve coğrafi milliyet anlayışından önce gelmiştir. Milleti İslamiye'yi oluşturanların ortak özelliği Müslüman olmaları sayılmış ve etnik kökenleri veya dilleri önemli görülmemiştir. Özellikle, bir dönemden sonra 'sünni müslüman' olmaları önem arz etmiştir. Bu esaslar devletin kuruluş ilkeleri kabul edilmiştir.¹¹

Osmanlı'da soya dayalı bir milliyetçilik asla yapılmamıştır. Nitekim Emevi ve Abbasi dönemlerinde Araplarla, Arap olmayanlar arasında ırkçı uygulamalar yaşanmış, sonuçta Müslüman halk arasında belirgin zıtlasmalar ve derin düşmanlıklar oluşmuştur. Osmanlı'dan Cumhuriyete geçişte de bu yaklaşım aynen devam

¹⁰ Baskın Oran, *Türkiye'de Azınlıklar*, İstanbul 2006, s. 48; Ziya Kazıcı, *Osmanlı'da Toplum Yapısı*, İstanbul 2003, s. 188-192; Yusuf Fidan, *İslam'da Yabancılar ve Azınlıklar Hukuku*, Konya 2005, s. 277-87.

¹¹ Bkz. Gülnihal Bozkurt, *Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu*, Ankara 1989, s. 1-32; Kösoğlu, *Türk Milliyetçiliği*, s. 20-29; Taha Akyol, *Medine'den Lozan'a*, İstanbul 1996, s. 13-17; M. Macit Kenanoğlu, *Osmanlı Millet Sistemi: Mit ve Gerçek*, İstanbul 2004, s. V-VI, 28-34.

etmiştir. Örneğin, Lozan'da yalnızca gayrimüslimler vatandaş azınlık sayılmışlar ve bu antlaşma gereği, Balkanlardaki Türkler ile Türkiye'deki Rumları değişim programı uygulanırken Balkanlardan Türkiye'ye çok sayıda, köken itibariyle Türk olmayan, Müslüman unsur gelmiş, milliyetine ve diline bakılmaksızın 'Müslümanım' diyen herkes Türk sayılmış ve anavatanına kabul edilmiştir.¹² Buradan Osmanlı'nın dinler ve diller ile bunların örgütlenmesi noktasında parçalı bir yapısının olduğu, her dinin ayrı cemaatler halinde kendi hukuklarına tabi olarak kendilerine dönük yaşadıkları ve sonuçta bunun birbirleriyle ilişkilerinin sınırlı kalması sonucunu doğurduğu, bunun uzun bir süre huzur ve ahengin sebebi olmuşsa da, şartların değişimiyle, bu tür bir örgütlenmenin zamanla çatışma, bölünme ve azınlık milliyetçiliğinin dayanağını oluşturduğu anlaşılmaktadır. Bugün, çok hukukluluğun, haberleşme ve ulaşımın yaygın olmadığı eski çağlara özgü olduğu ve günümüzde bunun pek çok mahzurlarının bulunduğu bilinmektedir. Ayrıca hukuk birliğinin toplumların millileşme sürecinin bir boyutu olduğu, millet olmanın temel yasalarda 'hukuk birliğinden' geçtiği ve bunun vatandaş olmakla eş değer olduğu bir vakiadır.¹³

Kanuni döneminde yayımlanan bir fermanla 'hukuk eşitliği' vurgusu yapılmış, ancak dini inanç bakımından hukuk farklılığı devam etmiştir. II. Mahmut'un, 'ben tebaamdan müslümanı camide, hristiyanı kilisede, museviyi havrada tanımak isterim' derken, amacının dini inanç farklılıklarının hukukî, siyasî ve diplomatik sorunlar yaratmasını önlemek, Osmanlı kimliğinde hukuki ve siyasi bir birlik yaratmaktır. Artık, istenen, Osmanlı vatandaşları 'milleti osmaniye' olarak hukukun, vatandaşlığın birleştirdiği bir bütün olsun.¹⁴ Böylece Osmanlı, o gün için aksi düşünülmeyecek olan, din esasına dayalı 'millet' anlayışından, din farkı gözetmeyen 'vatandaşlık' anlayışına geçmiştir. Bu durum onun, ayakta durabilmek için bir millet/ulus olma çabası olarak görülmüştür.

Osmanlı güçlü iken iyi işleyen, devlet için bir güç ve sosyal dayanak faktörü olarak devletin uzun ömürlü olmasına katkı sağlayan bu sistem, devlet içindeki dinler arası ilişkileri sınırlamış ve özellikle Balkanlar'da Türk kültür ve inancının hristiyan teb'a

¹² Bozkurt, *a.g.e.*, s. 8-10 ; Kösoğlu, *Türk Milliyetçiliği*, s. 53-58; Oran, *a.g.e.*, s. 58-59.

¹³ Akyol, *a.g.e.* s. 17-18, 25; Kenanoğlu, *a.g.e.*, s. 28-29.

¹⁴ Akyol, *a.g.e.*, s. 20-22.

arasında daha fazla nüfuz etmesini engellemiştir. Bu durum Osmanlı'nın kendisini azınlıklardan uzak tutmasına sebep olmuş ve zamanla toplumun din farklılığı anlamında bölünmesi anlamına gelmiştir. Ebussuûd Efendi'nin, gayrimüslimlerin Müslümanlara özenerek kıymetli elbiseler, yakalı kaftanlar giymelerini, sarık sarmalarını yasaklayan fetvalarını bu anlamda görmek mümkündür.¹⁵ Gerçi benzer uygulamalar, Batı'da da farklı dini cemaatlerin birbirlerinden ayrı tutulmaları için uygulanmıştır. Örneğin, tek farklı dini grup olan Yahudiler gettolara kapatılmış ve hristiyanlara benzeyen kıyafetler giymeleri yasaklanmış ve zamanla toplumun din farklılığı anlamında bölünmesi anlamına gelmiştir.¹⁶ Devlet güçlü iken iyi işleyen bu sistem, devlet zayıfladıkça yıkılmayı hızlandıran önemli nedenlerden biri olmuştur. Zira bu anlayış sayesinde yüzyıllarca dil, din, kültür ve geleneklerini yitirmeden yaşayan gayrimüslimler, bilinçsizce de olsa ulusçuluk duygusunu korumuşlar ve uyanan ulusçuluk fikri ile ulusal devlet istekleri gündeme gelmiştir. Böylece milliyet duygusu Osmanlı'da bir gerilim unsuru olmaya başlamıştır. Özellikle 19. yüzyılda hızla yayılan bu fikir, Avrupalı devletlerin zayıf Osmanlı içindeki Hristiyan azınlıkları bahane ederek etki alanlarını genişletmelerine imkan vermiş ve dini azınlıklar için bir tür kolektif koruma sistemine geçişi başlatmıştır. Sonuçta, Yüzyıllardır Türkleri Avrupa'dan çıkarmanın hayalini kuran Avrupalılar, elde ettikleri bu yeni gücü imparatorluğu parçalamak için kullanmışlardır. İlk olarak Karlofça (1699) Antlaşması, Polonya'ya Osmanlı Katolikleri için girişim yapma hakkı vermiştir. 1854-56 Kırım Savaşı sonrası imzalanan 1856 Paris Antlaşması, Hristiyan azınlıkların korunmasını Avrupa uyumuna bırakmıştır. Hristiyan azınlıkların korunmaya alınması, Osmanlı'nın zayıflamasıyla doğru orantılı olarak hızlanmış ve güçlenmiştir.¹⁷ Nitekim Osmanlı'nın Balkanlardan atılması bir haçlı ittifakı ile sağlanmıştır. Yani Avrupalılar Osmanlı millet anlayışındaki bu örgütlenmeyi Osmanlı'ya müdahale için fırsat saymış, yerli hristiyan milletler de kendi örgütleriyle bu müdahaleyi istemişlerdir. Böylece milliyetçilik duygusu, önce devletin gayrimüslim teb'ası arasında, sonra da Müslüman unsurlar arasında yayılmış, her birini kendi siyasi bağımsızlığı peşinde koşturmuştur. Önce gayrimüslim, sonra da Müslüman unsurlar ulusal duygularla ayaklanmışlardır. Osmanlı'nın

¹⁵ M. Ertuğrul Düzdâğ, *Şeyhülislam Ebu Suûd Efendi Fetvaları*, İstanbul 1972, s. 94.

¹⁶ Akyol, *a.g.e.*, s. 24-25.

¹⁷ Oran, *a.g.e.*, s.19-21.

çare olarak, 'çok hukuk'tan, vatandaşlık esasına dayalı hukuk birliğine geçiş çabası bir sonuç vermemiş ve Osmanlılık birliğini sağlamaya dönük çabalar sonuçta 'millet' anlayışı yerine din farkı gözetmeyen 'vatandaşlık' anlayışına dönüşmüştür. Böylece Osmanlı'da 'millet' sözcüğü anlamını yitirmiş ve bugünkü kavramsal anlamı çizmeye başlamıştır.¹⁸ Konunun tarihsel süreci şöyle gelişmiştir: Osmanlı teb'ası farklı unsurlardan oluştuğundan, 1879 Fransız İhtilali sonrası Avrupa'da yayılan milliyetçilik akımı, Osmanlı 'millet' anlayışını olumsuz yönde etkilemiştir. Çünkü Fransız devrimi sonrası dini azınlıktan ulusal azınlığa geçiş olmuştur. Bu tehlikeyi sezen devlet adamları teb'anın eşitliğini çözüm olarak görmüşlerdir. Bu konuda ilk çabayı Tanzimat'ın temellerini oluşturan II. Mahmut ve bu fermanı yayınlayan Abdulmecit olmuştur. Ancak hristiyan halk kendilerine tanınan haklarla yetinmemiş, Avrupa devletlerinden yardım istemiştir. Avrupalıların, ıslahat adı altında farklı zamanlarda ve farklı kalıplar içinde Osmanlı yönetimine yönelik resmi teklif ve tazyikleri aslında hep hristiyan teb'anın hukukunu ve imtiyazlarını genişletme politikası altında yürütülmüştür. Sonuçta büyük devletler, bu toplulukları bilinç altlarındaki şark politikalarının hareket noktası saymış ve bunu Osmanlı'nın iç işlerine karışmak için bir bahane ve baskı unsuru olarak kullanmışlardır. Böylece 1839 Tanzimat ve 1856 İslahat fermanları ile devlette gayrimüslimler Müslümanlarla eşit statü elde etmiş, önce siyasi ve idari alanlara, sonra da egemenliğe ortak olmuşlardır. Bu noktada önce din ve ırk ayrımı gözetmeyen, herkesi Osmanlı vatandaşı gören 'Osmanlılık' fikri öne çıkmış, sonra buna göre kanunlar çıkarılmış, mahkemeler açılmış ve çıkarılan kanunların herkesi bağlayıcı olduğu vurgulanmıştır. Ancak eğitim ve tanıtımın yetersizliği yüzünden istenen güce ulaşamamıştır. Özellikle yabancı okulların desteklediği ve yönlendirdiği her mezhepten kiliseler, etnik milliyetçiliği körükleyerek, bu fikrin yayılmasını engellemiştir. Böylece gelişen olayların zorlamasıyla önce Osmanlılık, sonra İslamcılık ve daha sonra da Türkçülük mevzileri tutulmuş, Osmanlı'yı ayakta tutmak amacıyla, tutmayan her bir adımda geriye dönülmüştür. Gülhane Hattı (1839), İslahat Fermanı (1856) ve Kanun-u Esasi (1876) gibi 'reform' sayılan belgeler, ciddi bir özgür düşüncenin ürünü olmaktan çok 'Şark Meselesi' adı altında özetlenen diplomatik buhranın bir sonucu olmuşlardır. Bu yüzden de ne zihniyetlerde ve

¹⁸ Bozkurt, a.g.e., s.11 ; Kösoğlu, *Türk Milliyetçiliği*, s. 28-29; Akyol, a.g.e., s.26-28.

ne de sosyo-politik düzeyde köklü bir değişiklik önermemişlerdir.¹⁹ Sonuçta yönetimin, gayrimüslimleri kendine bağlamak amacıyla yaptığı tüm reformlar ve tanıdığı haklar, politik açıdan devleti çıkmaza sürüklemiştir.

c. Osmanlı'da Dini Hayat ve Buna Yön Veren Unsurlar

Anadolu'da, Selçuklularla başlayan Türkleşme ve İslamlaşma süreci, Osmanlılar zamanında, değişerek ve hızlanarak devam etmiştir. Bu değişimde, 1071 Malazgirt zaferi ile başlayıp XIV. yüzyıla kadar süren ve başlıca iki aşamada gerçekleşen göçlerin büyük etkisi olmuştur. Bunların ilki, XIII. asrın başlarında Karahitaylarla Harzemşahlar arasında yaşanan mücadelede Fergana'daki şehirlerin yaşanır olmaktan çıkması ve aynı dönemde Büyük Selçuklu Devleti'nin Harzemşahlar tarafından yıkılması üzerine bölge halkının Anadolu'ya akın etmesidir. İkincisi ise, Moğol istilasının, halkı Anadolu'ya göçe mecbur etmesidir. İşte bu iki safhada çok sayıda şeyh ve derviş Anadolu'ya gelmiş ve burada daha bir azim ve gayretle tasavvufi faaliyetlerin temellerini atmışlardır.²⁰ Böylece Anadolu çok büyük bir kültürel inkişafa mahzar olmuş ve bu inkişaf, büyük Osmanlı hamlesinin manevi dayanağını oluşturmuştur. Osmanlı toplumunda sultanlar tarafından da korunan dervişlerin gücü gün geçtikçe artmış ve sonuçta sufilik önemli bir toplumsal taban tutmuştur. Selçukluların, Anadolu'ya gelen şeyh ve dervişlere sahip çıkmaları ve faaliyet yapmalarına imkan vermeleri, Osmanlı'nın kuruluş aşamasında Mevlevilik ve Rifailik gibi tarikatların şehirlerde etkili olmalarını sağlamıştır.²¹

Osmanlı dönemi dini hayat ve inançlara yaklaşımda, öncelikle sultanların özel hayatlarındaki dindarlıkları, farklı din, mezhep ve tarikat büyükleri ile onların mensupları ve hizmetlerine yönelik yaklaşımları bizlere birtakım bilgiler vermektedir. Ayrıca dönemin cami, medrese ve tekeleri ile yetişen ilim adamları ve velileri hakkındaki bilgilerden de bir fikir edinmek mümkündür. Anadolu'da yaşanan fikir hürriyeti ve inançlara karşı hoşgörülü tavrın oluşmasında başta sultanların tavrının etkili olduğunu ve buna

¹⁹ Bkz. Bozkurt, a.g.e., s.19, 40-41; Ayverdi, a.g.e., s.545-65; Kösoğlu, *Türk Milliyetçiliği*, s. 30-40; Timur, a.g.e., s. 100, 220-230.

²⁰ Bkz. Hatice Arpağuş, *Osmanlı Halkının Geleneksel İslam Anlayışı*, İstanbul 2006, s.121; Ocak, a.g.e., s. 35-37.

²¹ Babinger, a.g.e., s.17-19; Köprülü, *Osmanlı Devleti...*, s.95; Kara, a.g.e., s. 159-168.

ilişkin sayısız örneklerin bulunduğunu belirtmek gerekir. Dolayısıyla önce bu konuda etkin olan diğer yapılara, medreselere ve Sünni tarikatlara değinmek istiyorum.

Anadolu Türk tarihinde farklı inanç gruplarının birlikte huzur içinde yaşamasında medreselerin ve sünni tarikatların önemli tesirleri olmuştur. Zira bunlar devletin en güçlü dönemlerinde bile farklı inançlara karşı düşmanlığı değil, hoşgörüyü telkin etmişlerdir. Bu durum, Selçuklu'dan itibaren Osmanlı'nın kuruluş ve yükseliş dönemlerinde toplumsal yapıda güçlü bir iman ve kendine güvenin varlığını göstermiştir. Bu dönemlere ait bütün metinlerde adaletin temel bir ilke olarak bütün insanlar için samimiyetle telkin edildiği görülür. Medrese ve tarikatların üsluplarının değişmesi ve katılaşması, canlılığın kaybolduğu ve muhafazakarlığın katılaşığı, daha sonraki dönemlerde yaşanmıştır. Esasen kültürün genel karakteri olarak, imanın güçlü, kendine güvenin tam olduğu, yaratıcı kuruluş dönemlerinde, yabancı kültürlerle karşı rahat, alıcı ve hoşgörülü bir tavır sergilenir. Ancak, imanın zayıfladığı, kendine güvenin sarsıldığı, koruyuculuk temayüllerinin arttığı ve yaratıcılığın kaybolmaya başladığı dönemlerde ise yabancı kültürlerle karşı içe kapanma ve düşmanlık temayülleri artar. Anadolu'daki medrese ve Sünni tarikatlar da bu süreci yaşamışlardır.²²

Büyük Selçukluların geleneğini devam ettiren Anadolu Selçukluları, Anadolu'nun hemen bütün şehirlerini medreselerle donatmışlardır. Bugünkü Anadolu sınırları içinde kalan ve Selçuklular, Danişmendler, Artuklular ve İlhanlılar tarafından yapılmış olup, halen bir kısmı veya tamamı ayakta olan medreselerin sayısı ellinin üstündedir. Buna yıkılıp izi kalmamış olanları da katarsak sayı yüze yaklaşacaktır. Burada on üçüncü yüzyıldan söz ettiğimizi düşünürsek, bunun ne ölçüde büyük bir rakam olduğu anlaşılır. Kısaca bu yüzyılda Anadolu dini, sosyal, ekonomik vb. yapısı itibarıyla en ileri bir cemiyet seviyesini yakalamıştır. Bu dönemde okuma yazma öğretmek için mescitlerin yanına ilk mektepler kurulmuş, göçlerle Türk ve İslam dünyasının farklı yerlerinden Anadolu'ya gelen din, edebiyat ve sanat adamları ile mutasavvıflar burada bir birikim oluşturmuş ve bu birikim Konya, Kayseri, Sivas, Malatya, Mardin, Aksaray, Siirt ve diğer bazı şehirlerdeki Selçuklu medreseleri ve bu medreselerden yetişip ilmi faaliyetlerde bulunmak için diğer İslam ülkelerine dağılan bilgileri

²² Wittke, a.g.e., s.41; Kösoğlu, *Türk Milliyetçiliği ve Osmanlı*, s. 144.

haklı bir şöhrete ulaştırmıştır.²³ Yine bu dönemde şehirlerdeki kadar olmasa da göçebe Türkmenler arasında da, farklı bölgelerde ilim, din, hukuk, tasavvuf ve tarih sahasında pek çok kimsenin yetiştiği kaynaklarda ifade edilir.²⁴ Bu dönemde İslam dünyasının diğer bölgelerinden farklı olarak Anadolu'da medrese-tekke sürtüşmesi pek yaşanmamış ve medrese hocalarının aynı zamanda tarikat şeyhi oldukları görülmüştür. Hatta kadılardan, kadılık vazifesi dışında ders veren, talebe ve müridi olan kimselere de rastlanmıştır. Medreseler sadece toplum üzerinde değil, resmi kurumlar üzerinde de etkin olmuşlardır. Vezirlik dahil, başlıca resmi görevler, medreseden yetişmiş derin bilgi sahibi kimselere verilmiştir. Medrese hocalarının her biri fetva verebilmiş, ancak her şehirde ilim ehlinin başkanı sayılan bir şeyhülislam bulunmuştur. Konya şeyhülislamı diğer şehirlerdeki şeyhülislamlar üzerinde belli bir otoriteye sahip olarak, ilim adamları arasındaki ilmi ve dini ihtilafları halletmeye ve fetvalar arasındaki içtihat farklarını gidermeye yetkili olmuştur.²⁵ Osmanlı Devleti'nde teşkilatlanmayı gerçekleştiren ve Divan-ı Hümayun'a hakim olanlar medreseliler arasından çıkmıştır. İlk Osmanlı teşkilatlanmasında, ikisi de ulemadan olan Alaeddin Paşa ve Kara Halil Hayreddin Efendi'nin payı büyük olmuştur. İlk Osmanlı Divanı, hepsi ulemadan olan, vezir, kadiasker ve Bursa kadısından oluşmuştur. 1386'da vezirlerin sayısı üçe çıkmış ve bunların en az ikisi ilmiye sınıfından gelmiştir. Birinci vezire veziri âzam denmiştir. Osmanlı'nın siyasi, idari, mali ve askeri yapısını şekillendiren ilk veziriâzamlar, Alaeddin Paşa, Nizameddin Ahmed Paşa, Hacı Paşa, Sinaneddin Yusuf Paşa, Çandarlı Halil Hayreddin Paşa, Çandarlı Ali Paşa, Şeyh Ramazan Paşa, Şah Melik Paşa, Bayezid Paşa, Çandarlı İbrahim ve Çandarlı Halil Paşaların hepsi medreseden yetişmiş ulema sınıfından çıkmışlardır. Rümeli ve Anadolu kazaskerleri ve daha sonraki dönemlerde Divan-ı Hümayun'a katılan Nişancı ve Defterdarlar da ilmiye sınıfından gelmişlerdir. Buna karşın, ilk dönemlerin büyük fetihçi komutanları olan Abdurrahman Gaziler, Aykut Alpler ve benzerleri büyük ün ve itibar sahibi olmalarına

²³ Bkz. Cahit Baltacı, *XV-XVI. Asırda Osmanlı Medreseleri*, İstanbul 1976, s.7 ve devamı; Abdullah Kuran, *Anadolu Medreseleri*, Ankara 1969, I/161; Köprülü, *Osmanlı Devleti...*, s.119-120.

²⁴ Bkz. Turan, *a.g.e.*, s. 341.

²⁵ Burada ulema-meşayih ilişkilerinin iyi olmasında, şeyhlerin manevi ilimler yanında, medrese ilimlerini de tahsil etmelerinin, yani şariat-tarikat dengesini kurmalarının payı büyüktür. Buna binaen medreseli de tasavvufa meyletmiştir. Bkz. Reşat Öngören, *Osmanlılar'da Tasavvuf Anadolu'da Sufiler, Devlet ve Ulema (XVI. Yüzyıl)* İstanbul 2000, s.335-358.

rağmen, Osmanlı Divan'ında yer alamamışlardır.²⁶ Medreseler konusunda verilen bu bilgilerden sonra şimdi de kısaca Osmanlı'nın kuruluşunda ve halkın inanç yapısının oluşumunda etkili olan tasavvufî hareketlere de değinmek gerekir.

Tasavvufî hareketler, Anadolu'nun İslamlaşması ve Osmanlı'nın kuruluşunda, toplumun içinde bulunduğu şartlara ve duruma göre önemli görevler ifa etmişlerdir. Bu amaçla pek çok tarikat Anadolu'ya gelmiş, burada vücut bulmuş ve farklı metotlarla tasavvuf kültürünü yaymaya çalışmıştır. Bu gruplar, fetihler esnasında orduların öncü birlikleri gibi çalışmış, askerinin maneviyatını yükseltmek ve fetih sonrasında kazanılan toprakların imarı ve halkın Müslümanlaşması için çaba sarf etmişlerdir. Onların bu faaliyetleri hemen her dönemde geçerliliğini muhafaza etmiştir. Ancak Sünni tarikatlar hakkında geçerli olan bu nitelermelerin, Sünnilik-dışı bazı tarikatlar ile tarikat yapılanmalarına benzeyen kimi oluşumlar hakkında geçerli olduğu söylenemez. Genel anlamda Osmanlı yönetimi, tasavvufî gruplarla içli-dışlı olmuş, padişahlar sufi dostlar edinmiş, devletin ileri gelenleri bu gruplara önemli imkanlar sağlamış ve tasavvuf önderleri ile medrese alimleri arasında yakın ilişkiler kurulmuştur. Ancak kimi zaman bu ilişkiler yolunda gitmemiş, ulema ile meşayih arasında sema ve raks gibi Halvetiliğe ait zikir, İbnü'l-Arabî'nin bazı görüşleri ve tasavvufa ait bazı uygulamalar bid'at sayılmış ve tartışma konusu olmuş ve hatta bazı tarikat şeyhleri idam edilmiştir.²⁷

Kuruluşundan itibaren tasavvuf ve tarikatlere yakın olan Osmanlı, bu yakınlığı güç ve imkan bakımından zirvede olduğu dönemde de göstermiş ve bunun ihtiyaca bağlı politik bir tavır olmadığını göstermiştir. Her ne kadar şeyhlere protokolde yer verilmemiş olsa da, yönetim bunları manevî otoritenin temsilcileri görmüş ve İslamlaşma politikasının bir gereği olarak desteklemiştir.²⁸ Devlet'ten büyük destek gören tarikat şeyhleri de, buna karşılık devletin muhafazası ve devamı için büyük çaba sarf

²⁶ Nevzat Kösoğlu, *Türk Dünyası Tarihi ve Türk Medeniyeti Üzerine Düşünceler*, İstanbul 1990, s.13; Arpaguş a.g.e., s. 110-120.

²⁷ Ulemanın bazı tasavvufî konulara itirazları ve idam edilen şeyhler, Şeyh Hazma Bâli (1561), Şeyh Muhyittin Karamânî (1550), Şeyh İsmail Maşûkî (1561) 'nin idam edilmeleri ile ilgili, bunların şeyhliğe ehliyetli olmadıkları, fitneye sebep oldukları, şeriate uymadıkları gerekçesiyle dinden çıkmış sayılmaları vb. konularda ayrıntılı bilgi için bkz. Öngören, a.g.e., s. 293-310.

²⁸ Hans George Mayer, "İctimai Tarih Açısından Osmanlı Devleti'nde Ulema-Meşayih Münasebetleri", ter. Hüseyin Zamantılı, Kubbealtı Akademî Mecmuası (KAM), yıl:9, say:IV, 1980, s.55-57.

etmişlerdir. Örneğin, şeyhlere verilen beratlarda "...Benim devamı devletim için duaya müdavemet ede..." kaydının konması adetten sayılmıştır. Bu arada, temel prensipleri açısından tezat teşkil etmesine karşın, şeyhler yönetime yakın durmuş ve imkanlarını kullanmışlardır. Gerçi şeyhler, orta bir yol bulmuş ve devlet adamları ile yakın ilişki kurmalarını, onları adaletli olmaları konusunda uyarmak ve yanlış yaptıklarında doğruya iletmek için kendilerini vazifeli saymakla izah etmişlerdir. Ayrıca böyle vazifeler üstlenenlerin, kendilerini dünya nimetlerinden müstağni saymalarını gerekli görmemiş ve dünyevi endişe güdenlerin bu vazifeyi hakkıyla yapamayacaklarını belirtmişlerdir. Sultanların bu alana ilgisi konusunda pek çok örnek yaşanmıştır. Mesela, II. Bayezid, tasavvufa ve tarikat erbabına daima yakınlık duymuş, Yavuz Selim, çok sert karakterli olmasına karşın, din adamlarına ve mutasavvıflara karşı daima hürmet duymuştur.²⁹ Yine bazı sultanlar, içinde buldukları durum ve sahip oldukları kabiliyetleri ölçüsünde, eğitimleri için birden fazla şeyhe intisap etmişlerdir. Kısaca, tasavvuf ve tarikatlara pek çok imtiyaz verilmiştir. Bunları; şeyhlerin faaliyetleri için berat verilmesi, tekkelerine vakıf tayini yapılması, zaviye şeyhlerinin arazilerinin vergiden muaf tutulması, maaş tahsisi, tekke ve zaviye inşası, sarayda şeyhlere görevler verilmesi, sefere çıkmaları şeklinde özetlemek mümkündür. Buna Yavuz'un Mısır seferi öncesi Mevlana türbesinin yanına su getirterek büyük bir şadırvan yaptırması, İbnü'l- Arabî'nin Şam'da bulunan kabrini ortaya çıkartıp çevresini imar ettirmesi ve her gittiği yerde şeyhlere ve zaviyelere ikramlarda bulunmasını örnek olarak verebiliriz. Padişahlardan başka, şehzadeler, padişah yakınları ve devlet adamları da zaman zaman, hayır dualarını almak için şeyhleri ziyaret etmiş ve bir saygı ifadesi olarak, tekkelerine maddi imkanlar sağlamışlardır.³⁰ Yine baştan beri Osmanlı'nın daimi ve ücretli ordusu olan Yeniçeriler, Bektaşiliğin piri Hacı Bektaş-ı Veli'yi kendilerine pir kabul etmişler ve bundan dolayı kendilerini "Taife-i Bektaşiyye" olarak isimlendirmişlerdir.³¹ Mayer'e göre, şeriat-tarikat anlayışına dayalı (bir madalyonun iki yüzünü anımsatan) iki tip dini anlayış, Osmanlı toplumu için bir emniyet

²⁹ Bkz. Osman Türer, " Osmanlı İmparatorluğunda Padişah-Tarikat Şeyhi Münasebetlerine Dair Tarihi bir Örnek", *Türk Dünyası Araştırmaları*, XXVIII/183.

³⁰ Bkz. Öngören, a.g.e., 255-264, 284, 316-21,331-34.

³¹ Ancak yeniçerilerin kendilerini böyle nitelendirmelerinin tarikata intisapla ilgisinin olmadığı, bu tarikatin, gaza ruhuna önem veren bir alperen tarikati olmasından dolayı yeniçerilerin kendilerini bu tarikata mensup gördükleri iddia edilir. Bkz. Yaşar Nuri Öztürk, *Tarihi Boyunca Bektaşilik*, İstanbul 1998, s.91.

sübabı oluşturmuş ve böylece İslam'ın, cemiyet hayatının tüm bölümlerini etkilediği bir dünyada, huzursuzlukların asgariye indirilmesi sağlanmıştır. Gerektiğinde her fert bir muhitten diğerine geçerek, dine bir başka cihetten yaklaşma imkanına sahip olmuştur.³² Osmanlı, tasavvuf ve tarikatlara, kendi amacı olan toplumsal huzurun tesisi ve şeriatin uygulanması açısından bakmıştır. Bu amaçla vakfedilen tekke şeyhlerinin Ehli Sünnet'ten olmalarına özen gösterilmiştir.

d. Osmanlı'nın İnançlara Yaklaşımı

Osmanlı, inançlara bakiş konusunda kendine özgü bir yaklaşım benimsemiştir. Bu yaklaşım, temelde İslam hukuku ile Türk devlet geleneği tecrübesinden hareketle, farklı kavimlerden oluşan gayrimüslim ve müslüman unsurları aynı çatı altında, sarsıntıya yol açmadan bir arada tutma zorunluluğundan kaynaklanan pratik çözümlerin üretilmesi üzerine bina edilmiştir.

Osmanlı'da uyrukluğ, genelde din/mezhep farklılığı ekseninde ele alınmıştır. Bu tarz bir sınıflandırma hem çağın anlayışına hem de imparatorluğ gibi, çeşitli kavimleri içinde barındıran bir devlet yapısının gereklerine uygunluğ arz etmiştir. Öyle ki, bu yaklaşım bir yandan her inanç grubuna büyük ölçüde, fetihten önce yürürlükte olan, özellikle şahıs, aile, miras, vergi, ve arazi hukuku ile ilgili hükümleri eskisi gibi uygulama imkanı vererek siyasi iktidarın el değiştirmesinin sarsıntısızca atlatılmasına katkıda bulunmuş, öte yandan devletin geniş toprakları üzerinde adalet hizmetinin kolaylıkla yürütülmesini sağlamıştır.

Osmanlı'nın inançlara yaklaşımı, özü itibariyle, dini özgürlük ve mezhebî ayrıcalık ilkelerine bağlı şekillenmiştir. Bu ilkeler başlangıçta yazılı olmasalar da yönetim tarafından benimsenmiş ve Tanzimat'la beraber resmiyet kazanmıştır: Bu açıdan, kamu düzenini bozmamak kaydıyla, her din/mezhep mensupları, hem inanç ve ibadet özgürlüğüne sahip olmuş, hem de kurdukları vakıflarla ibadet yerlerini kurma ve yaşatma imkanı elde etmişlerdir. Devlet, kamu düzenini bozmağa ve devleti yıkmaya yönelik gördüğü davranışlara hoş bakmamış ve ortaya çıkan ayaklanmalara, din/mezhep farkı gözetmeden, siyasi olarak bakmış ve şiddetle karşılık vermiştir. Osmanlı, genel anlamda Hanefi fikhini esas almakla birlikte, dört Sünni fıkıh mezhebini eşit

³² Mayer, *a.g.m.*, s. 59.

değerde görmüştür. Hristiyan mezhepler arasında ise, Rum Ortodoksluğu en ayrıcalıklı mezhep görülmüştür.

İlk Osmanlı sultanları, taban olarak, Türkmen halk inançlarına bağlı dervişlere dayanmışlardır. XIII. yüzyılın ilk yarısından itibaren Anadolu'ya göçlerle gelen Melâmiye, Kalenderiye, Haydariye ve Vefaiye tarikatlerine mensup şeyh ve dervişler köy, yol ve derbent yakınlarında tekke ve zaviyeler kurmuşlar ve henüz İslâmiyeti özümsememiş olan göçebe Türkmenler ise, inanç bakımından bunlara yakınlık duymuşlardır. Kurulan bu tekke ve zaviyeler, sonradan Osmanlı'nın, Anadolu'da Türk halkı arasında propagandasını yayan ve Türkmen inançlarını nötrleştirip, sünnilige kanalize etmeye çalışan Bektaşiler tarafından birleştirilmiş, bu şeyh ve dervişler Bektaşiliğin çekirdeğini oluşturmuşlardır.³³ Orhan Gazi zamanında, Osmanlı ailesine mensup kişiler ile üst düzey devlet görevlileri, şehirlerde halk yararına cami, medrese, köprü, hamam ve kiliseler yaptırmışlardır. 1360 tarihli bir vakıf senedinden, Bursa'da Orhan Camii yanında, bir hamam, bir aşhane, bir mutfak, geçici yolcular ve binekleri için barınakların cami ile birlikte yapıldığı anlaşılmaktadır.³⁴

Selçuklular zamanında Anadolu'da Sünnilik korunmuş, şehirlerde daima güçlü bir Sünni/Hanefi anlayış varlığını sürdürmüş, medrese ile tekke de bu resmî anlayışı desteklemiştir. Bu dönemde üç önemli tarikat etkin olmuştur. Bunlar; Mevleviye, Halvetiye ve Rifaiye tarikatlarıdır.³⁵ Şehirlerde yaşananın yanında, dinî hayatın daha canlı ve samimi olduğu göçebe Türkmenlerin yaşadığı bölgelerde ise metafizik düşünceler ve mücerret mefhumların gayet basitleştirilmiş bir hale getirildiği, bu insanların sağlam ve samimi Müslüman olmalarına karşın, bunların

³³ Werner, *a.g.e.*, s. 130-131; Ocak, *Babailer*, s. 212.

³⁴ Robert Montran, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, çev. Servet Tanilli, İstanbul 1991, s. 36-37; Sencer Divitçioğlu, *Osmanlı Beyliğinin Kuruluşu*, İstanbul 1996, s. 50.

³⁵ Bunlardan biri, Gazzali tarafından altyapısı oluşturulan, ulema tarafından da Sünnî mistizmi olarak anlayışla karşılanan, Mevlâna'nın da içinde yer aldığı ve ona izafe edilen, en yüksek devlet erkânından en fakir halk tabakalarına kadar, hatta diğer dinlerden insanlar arasında bile yayılarak geniş bir teşkilatlanma ağı kuran, Sema'nın ruhanileştirilerek raks ve musikinin vecde gelmenin bir aracı olarak kabul edilen Mevlevilik'tir. Bu tarikatta resmi mezhep anlayışı dışındaki anlayışlara pek sıcak bakılmamıştır. Diğer, şehirlerde fakir halk tarafından kabul gören Rifailik'tir. Bir diğeri ise, Sünnî anlayışı muhafazaya çalışan, daha çok bürokraside etkin olan, cihadı ve dinî propagandayı kendisine ana ilke olarak benimseyen Halvetilik'tir. Bkz. Köprülü, *Osmanlı Devleti...* s. 95-97; Werner, *a.g.e.*, s. 78-81; Kara, *a.g.e.*, s. 178-261.

inançlarının, kendilerine yapılan telkinlerden dolayı, eski Türk inançları ile aşırı Şiîliğin haricen tasavvuf rengine bürünmüş basit ve popüler bir şekliyle bazı mahallî kültürlerin kaynaşmasından oluşmuş kaynaştırıcı bir inanç olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca Türkmenlerin merkezi otoriteye karşı koyabilecek yegane kuvvet olmalarından dolayı, bunlar arasında dini-siyasi propaganda hiç eksik olmamıştır.³⁶

Osmanlı sultanlarının, sünîlik dışındaki diğer dini yorum ve akımlara da hoşgörü ile yaklaştıkları, medresenin temsil ettiği anlayış dışındaki bazı dini anlayışları savunan dervişlerin çevresinde de halkın kümeleştiği, böylece Selçuklu ve Osmanlılar döneminde ana düşüncelerini medrese ve tekkeden alan iki ayrı dini görüşün etkin olduğu, zamanla bu anlayış farklılıkları nedeniyle bu medreseliler ile tekkeliler arasında dini düşünce boyutunda mücadelelerin yaşandığı,³⁷ ancak yüzyıllar boyunca din ve mezhep anlayışı farklılığından kaynaklanan bir geçimsizliğin yaşanmadığı, hatta hasta bir Müslümanın, papazın duasına başvurduğu ve hiç kimsenin farklı inanç ve düşünceleri kendisi için bir tehlike olarak görmediği görülmektedir.³⁸

Başlangıçta bazı tarikat büyüklerinin aynı zamanda müderrislik de yaptıkları, medreseliler arasında şeyhiğe heves edenlerin de bulunduğu, ancak beyliğin yerleşmesine paralel olarak, ulema geleneğinin ağırlığını hissettirdiği, Fatih devrinden itibaren medrese mensupları ile tekke mensupları arasında bir kopma yaşandığı, yönetimin resmî siyasetinde tamamen medresenin yanında yer aldığı, bazı devlet memurlarının kimi zaman tarafsızlıklarını yitirerek bazı tarikatlar aleyhinde fetva vererek zaviyelerinin kapatılmasını veya ıslahı yoluna gidilmesini istedikleri, XVI. yüzyıldan itibaren merkezî yönetimin bazı tarikat yönetimlerine karşı sert tedbirler almasında ise Anadolu'da bu sıralarda ortaya çıkan Şiî-Safevî yayılcılığının önemli etkisinin olduğu bilinmektedir.³⁹ Devletin, güçlenerek yayılması ile özellikle Moğol

³⁶ Köprülü, *Osmanlı Devleti*, s.97-98; Balcıoğlu, *a.g.e.*, s.88; Faruk Sümer, *Safevi Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, Ankara 1976, s. 9; Ocak, *Babailer*, s. 213-215.

³⁷ Akdağ, *a.g.e.*, II/49-50; H. Gazi Yurdaydın, *Türkiye Tarihi*, İstanbul, 1988, II/148.

³⁸ Stanford Show, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, çev. Mehmet Harmancı, İstanbul 1982, I/ 19.

³⁹ Hüseyin Arslan, *Osmanlı'da Nüfus Hareketleri (XVI. Yüzyıl)*, İstanbul 2001, s. 330-40; Akdağ, *a.g.e.*, II/45; Yurdaydın, *Türkiye Tarihi*, II/149; Ocak, *Kalenderilik*, s. 125.

istilası ve Şeyh Bedreddin isyanına paralel olarak, medreselilere olan ihtiyacın arttığı, resmi politikanın kadılar ve müderrisler eliyle yürütüldüğü kitabî İslâm prensiplerine dayanan bir yönetimin egemen olduğu görülmektedir. Bu dönemde Kemal Paşa Zâde ve Ebussuud Efendi gibi şeyhülislamların, bazı tarikatların ayinleri sırasında yaptıkları devir ve raksın haram olduğuna, yapılan bu zikrin caiz olmadığına ve bu tür uygulamaların yasaklanması gerektiğine dair fetvalar verdikleri bilinmektedir.⁴⁰

Bütün olarak bakıldığında, Osmanlı yönetiminin, yıkıcı ve siyasî bir tehlike oluşturmadığı sürece her türlü inanç ve anlayışa hoşgörü ile baktığını, dini inanç topluluklarına maddi ve manevi destekler sağladığını, bunlar arasında bir çatışmaya meydan vermeden hepsini ahenkli bir şekilde hizmet noktasında birleştirdiğini söyleyebiliriz.

Sonuç

Anadolu, yüzyıllarca çok farklı inanç ve kültürlerin barındığı, kültürel ve tarihsel zenginliklerin beşiği olmuş bir coğrafyadır. Osmanlı döneminde de 'millet' anlayışıyla pek çok inanç ve kültürü bünyesinde barındırmıştır.

Devletleri ve milletleri tanımak siyasi ve askeri yönlerden ziyade, toplumsal, ekonomik, hukuki, dini ve kültürel şartlarını ve yapılarını incelemekten geçmektedir.

Selçukludan itibaren, Anadolu'da sağlanan fikir hürriyeti ve inançlara karşı gösterilen hoşgörülü yaklaşım, Müslüman Türklerin kendine güvenine, bu da güçlü bir imana ve manevi yapıya sahip olduklarına işaret etmektedir.

Osmanlı, gayrimüslimlere yönelik geliştirdiği dinî-hukukî politikalarda hem İslam hukukundan hem de önceki İslam devletlerinin oluşturdukları gelenekten yararlanmıştır.

Osmanlı, Müslüman olmayan halkı, Müslümanlar içinde eritme politikası gütmemiştir. Onlara birtakım haklar tanıırken de bunu kendi inancının bir gereği olduğu bilinciyle yapmıştır. Özellikle Balkan fetihlerinde yerli Hristiyan köylü Osmanlı'yı kurtarıcı olarak görmüştür. Osmanlı idaresindeki azınlıklar, yaşadıkları rahatı ve hürriyeti kendileri kaçırmadıkları sürece, eşine az rastlanan bir

⁴⁰ H. Gazi Yurdaydın, *İslâm Tarihi Dersleri*, Ankara 1982, s. 108.

özgürlüğü yaşamışlardır. Örnek olarak, Rusya Anadolu'daki Ermenileri isyan için desteklerken, kendi içindeki Ermenilere göz açtırmamıştır. Bu bağlamda modern batılı tarihçiler, kentlerde eğitim, ticaret, altyapı vb. bir çok alanda imkanlar sağladığından Osmanlı'yı övmekteler.

Osmanlı'nın son dönemlerinde gayrimüslimlerle ilgili yapılan reformlar ve düzenlemeler, Osmanlı'nın onların sorunlarına verdiği önemi ve onlara daha huzurlu bir ortamı oluşturma gayretini göstermektedir.

Osmanlı'da farklı düşünce ve fikir akımları, daha çok Avrupa ile temas kurmuş aydınlar arasında yayılmış olup, medreseler ve tarikatlarla ilişkili halk Osmanlı'ya daima bağlı kalmıştır.

Osmanlı'nın son dönemlerinde, Batılı devletlerin Osmanlı'daki dini azınlıklara ilgi duyması, hukuk eşitsizliğini bahane ederek, onların haklarını korumak için çaba sarf etmesi, kendi siyasal çıkarlarını gerçekleştirme arzularının ötesine geçmemiştir.

Osmanlı padişahları her devirde tasavvufa yakınlık duymuş ve bu durum tarikatların rahatlıkla teşkilatlanmasına imkan vermiştir. Burada söz konusu olan Sünni tarikatlardır. Bu yapısını koruyanlar devlet desteğini daima yanlarında bulmuşlardır.